

ՔԱՆԱՔԱՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳՊՀ

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽՈՐԵՆ Ա. ՄՈՒՐԱԳԵԿՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ
ԱՌԵՂՄՎԱԾԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

1938 թ. ապրիլի 5-ի՝ լույս 6-ի գիշերը, ցայսօր չպարզաբանված պայմաններում, կյանքից հեռացավ Հայոց հայրապետ 65-ամյա Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը (1932–1938 թթ.), որի մահվան վերաբերյալ պատմագիտության մեջ առկա են տարբեր տեսակետներ:

Արդյո՞ք կաթողիկոսը սրտի կաթվածից է մահացել, թե՞ խեղդամահ է արվել. խնդիրը հիմնականում այս է: Մի առեղծված, որի լուծումը կարելու է ոչ միայն Հայ Եկեղեցու պատմության, այլ նաև 1930-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանի եւ առհասարակ խորհրդային իրականության ուսումնասիրման ու լուսաբանման տեսակետից, քանի որ այն ամբողջովին բացահայտում է տվյալ ժամանակաշրջանի խորհրդային քաղաքական վերնախավի բիրտ եւ անմարդկային գործելաոճը, որ կիրառվում էր նաև Հայ հոգեւորականության նկատմամբ:

Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի գահակալության տարիներին՝ 1932–1938 թթ., առանձնակի դաժանությանը սրվեցին ստալինյան բռնությունները¹: Հայ եկեղեցականների դեմ հարուցված գործերի ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը գտնվում էր անվտանգության մարմինների անմիջական վերահսկողության տակ, եւ հոգեւորականների հարցաքննությունների ժամանակ բացահայտ փորձ էր արվում վարկաբեկիչ, զրպարտող տվյալներ հավաքել նրա մասին: Այդ եւ վկայում ՀՀ ազգային արխիվում պահվող՝ բռնադատված Հայ հոգեւորականների՝ Բագրատ արքեպիսկոպոսի,

¹ Նշենք միայն, որ 1930–1936 թթ. բռնության է ենթարկվել 110 հոգեւորական՝ 68-ը՝ 1930–1931 թթ., իսկ 1937–1938-ին՝ 90: Համեմատության համար հիշենք, որ 1930–1936 թթ. զնդակահարվել է 3, իսկ արդեն 1937–1938 թթ.՝ 64 հոգեւորական: Ստալինյան բռնությունների ենթարկված հայ հոգեւորականների թիվն անցնում էր 200-ից. տե՛ս Ա. Մանուկյան, Քաղաքական բռնանշումները 1920–1953-ական թթ., Երևան, 1999, էջ 121:

Թադե, Իսահակ եւ Արտակ եպիսկոպոսների, ինչպես նաեւ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի եղբոր՝ Լեւոն Մուրադբեկյանի ձերբակալությանը, հարցաքննությունն ու գնդակահարությունն առնչվող փաստաթղթերը²: Հիշատակություն կա նաեւ, որ Հայոց հայրապետի մյուս եղբայր՝ Մարգարայի մաքսատան աշխատակից Սերգեյ Մուրադբեկյանը եւս բռնադատված է եղել³:

Կաթողիկոսի մահվանից անմիջապես հետո արտասահմանում տարածվեց գուլթը, թե նրան Վեհարանում խեղդամահ են արել:

Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը փարիզաբնակ բժիշկ Վահան Թորգոմյանին այս առիթով գրում է, որ Երեւանից եկած գաղթականները միաբերան վկայում են, որ կաթողիկոսը խեղդամահ է արվել, երկու եպիսկոպոս եւ մեկ վարդապետ գնդակահարվել են, մյուս միաբանները կա՛մ աքսորվել են, կա՛մ բանտարկվել: 1938 թ. ապրիլի 6-ից մինչեւ 16-ը Ս. էջմիածինն արգելափակված է եղել. որեւէ մեկը Մայր Աթոռի տարածք մտնելու իրավունք չի ունեցել, վանքում մնացել են առաջացյալ տարիքի կույսերը, որ 4 զինվորների օգնությամբ կաթողիկոսի մարմինն ամփոփել են մի անհայտ վայրում: Մելիք-Թանգյանի նամակում ասվում է. «Կաթողիկոսից պահանջել են Խանջեանի անուան յետ կապուած 40.000–240.000 ռուբլի տուգանք, որը չստանալուց յետոյ վանքը կողոպտուել է»⁴:

Ժողովուրդն իմանալով, որ վանքի իրերն աճուրդի են հանված, որոշել է զրանք գնել ու վերադարձնել վանքին, բայց «Չեկա»-ն⁵, այդ մասին տեղեկանալով, դադարեցրել է աճուրդը: Մելիք-Թանգյանը հիշատակում է նաեւ, որ գաղթականներին ամեն ինչ պատմել են վանքում մնացած կույսերը: Նամակի վերջում հեղինակը կաթողիկոսի մահվան մեջ մեղավոր է համարում Մոսկվային, որի հիմնական նպատակը Հայ Եկեղեցին կազմալուծելն ու քայքայելն էր⁶:

Հաջորդած օրերին Խորհրդային Հայաստանի պետական մարմինները պաշտոնական հաղորդագրություն տարածեցին, թե Ամենայն Հայոց

² Տե՛ս Ա. Մանուկյան, Հայ Առաքելական Եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930–1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Երևան, 1997, էջ 45:

³ Տե՛ս Ստ. Ստեփանյանց, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994, էջ 117:

⁴ Փարիզաբնակ բժիշկ Վահան Թորգոմյանին ուղղված նամակում Տ. Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը չի պարզաբանում, թե դա ինչ գումար էր, եւ ինչո՞ւ էին պահանջում կաթողիկոսից:

⁵ «Չեկա» (հայավում ռուսերեն՝ чрезвычайная комиссия)՝ պետական անվտանգության մարմին:

⁶ Տե՛ս Գ. Ավագյան, Նահատակ Հայրապետը, Էջմիածին, 2008, էջ 116–117:

կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը մահացել է սրտի կաթվածից եւ թաղվել Ս. Գայանե վանքում:

Պահպանվել են Արսեն արք. Ղլտճյանի՝ խորհրդային պաշտոնական տեսակետը հաստատող զեկուլցագրերը՝ ուղղված Ս. Էջմիածնի գերագույն հոգեւոր խորհրդին, եւ Կ. Պոլսի պատրիարք Նարոյանին հասցեագրված նամակը: Զեկուլցագրում, որը 1938 թվականի ապրիլի 6-ին Արսեն արք. Ղլտճյանը հղել է Ս. Էջմիածնի գերագույն հոգեւոր խորհրդին, ասված է. «Սույն տարվա ապրիլի 5-ի՝ լույս 6-ի գիշերն իր մահկանացուն կնքեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տեր Խորեն Առաջինը: Հանգուցյալը, վերջին տասն օրվա ընթացքում նամանավանդ, խստորեն գանգատվում էր իր սրտի անկանոն գործունեությունից, սակայն միշտ հրաժարվում էր դիմել բժշկական օգնություն՝ նշելով, որ ցավերն անցողիկ են»⁷: Նույն թվականի ապրիլի 19-ի զեկուլցագրում նա գրում է. «Հարկաւորը տնօրինեցի հոգեւոյս հայրապետի թաղման մասին, երբ տեսայ՝ թաղումն յապաղելն անտեղի է: Տէր Խորեն կաթողիկոսի մահն հաղորդուեց աւանդական երրորդը՝ հնչեցնելով, ապա հրաւիրուեցին միաբան եղբայրները Վեհարան, ուր նրանց հաղորդուեց հայրապետի մահը եւ հայրապետական կոնդակով տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսին տեղակալ նշանակելու մասին: Դադաղի եւ թաղման այլ պարագաների առթիւ կարգադրութիւններ անելուց յետոյ նոյն օրուայ երեկոյեան ժամասացութիւնը կատարուեց, առաջին հոգեհանգիստն ու Ամբիժքը: Դադաղն հազիւ գիշերուայ ժամը մօտ 10-ը հասնելու պատճառով յուղարկաւորութիւնը կատարուեց հետեւեալ օրը՝ ապրիլի 7-ին, Վեհարանից [գնացինք] դէպի Գայիանէ վանքը, որի գաւթումն էլ սուրբ պատարագից եւ եկեղեցական պատշաճ արարողութիւնից յետոյ հաւատացեալների ստուար բազմութեան ներկայութեամբ կատարուեց ամփոփումը հանգուցեալ հայրապետի»⁸:

Արսեն արք. Ղլտճյանն իր նամակում՝ ուղղված Կ. Պոլսի պատրիարք Նարոյանին, նշում է. «Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը իսկոյն եւեթ հաղորդեց այս մասին կառավարութեանը, որի հետեւանքով Երեւանից ժամանեցին բժիշկները, որոնք մանրազնին քննութիւնից յետոյ հայտարարեցին, թէ հայրապետի մահը տեղի է ունեցել սրտի կաթուածից: Կառավարութեան առաջարկութեամբ եւ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի համաձայնութեամբ բժիշկները՝ պրոֆ. Շէկ-Հովսէփեանի

⁷ Ա. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁸ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., Խորէն Ա. Մուրադբեկեան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգեւոր գործունէութիւնը 1901–1938 թթ.), կազմ՝ Ս. Բէիբուդեան, Երեւան, 1996, էջ 562:

գլխաւորութեամբ, անդամահատեցին հանգուցեալի դին, որով վախճանապէս հաստատուեցաւ, թէ Խորէն Ա. կաթողիկոսի մահը հետեւանք է եղել սրտի կաթուածի»⁹:

Ո՞րն էր Հայոց հայրապետի հապճեպ հուղարկավորութեան պատճառը, եւ որքանով էր արժանահավատ պաշտոնական տեսակետը: Խորհրդային Միութիւնում այս հարցերի մասին բարձրաձայնեցն անհնար էր: Սակայն Սփյուռքում, այսօր նաեւ Հայաստանում Խորէն Ա. Մուրադբեկյանի մահվան շուրջ հնչում են այլ վարկածներ եւս:

Ինչ վերաբերում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին սպանելուն կամ խեղդամահ անելուն, ապա ՀՀ ազգային արխիւում դա ապացուցող որեւէ փաստաթուղթ առկա չէ, բացի այն վկայութիւններից, որոնք ժամանակին գրի են առել Թորգոմ Վեհապետյանը եւ Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա. Պալճյանը (1955–1994 թթ.):

Թորգոմ Վեհապետյանը 1966–1971 թթ.՝ Հայաստանում գտնվելու տարիներին, իր հավաքած նյութերի հիման վրա հետազայում տպագրում է մի աշխատութիւն¹⁰, որտեղ փորձում է բացահայտել Խորէն Ա. Մուրադբեկյանի մահվան առեղծվածը: Ըստ նրա հավաքած նյութերի՝ 1938 թ. մարտ ամսին մի խումբ գերմանահայեր Ս. Էջմիածնի վանքին նվիրաբերում են երեք ինքնաշարժ, որոնք, սակայն, պետութիւնն անմիջապէս բռնազրկում է: Այնուհետեւ, ըստ վկաների հաղորդած տվյալների, պետութիւնը պարտադրում է կաթողիկոսին այդպիսի մի քանի մեքենա եւս պահանջել Բեռլինի հայ համայնքից, ինչը Հայոց հայրապետը մերժում է՝ պատճառաբանելով, որ հայ ժողովրդի Եկեղեցին, հավատն ու կրոնը հալածող պետութեան համար ոչինչ չի պահանջի: Մի քանի օր հետո գաղտնի ծառայութեան աշխատակիցները բռնատար խոշոր մեքենայով գալիս են միաբանութիւն եւ սկսում դատարկել վանքի թանգարանը, սակայն տաճար եւ գանձատուն չեն կարողանում մտնել, քանի որ բանալիները կաթողիկոսի մոտ էին:

1938 թ. ապրիլի 5-ին՝ ժամը 23:00-ին, Հայոց կաթողիկոսը Եղիշե վրդ. Շահումյանի հետ իր սենյակում էր: Որոշ ժամանակ անց վարդապետը լքում է Խորէն Ա. Մուրադբեկյանին եւ գնում իր սենյակ: Դեռ նոր էր վարդապետը պատրաստվում անկողին մտնել, երբ ներխուժում են նրա սենյակ՝ պահանջելով իրենց ուղեկցել կաթողիկոսի մոտ: Խորէն Ա. Մուրադբեկյանը, տեսնելով անկոչ հյուրերին, անակնկալ է գալիս:

⁹ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 569:

¹⁰ Տե՛ս Թ. Վեհապետեան, Իրաւ հոգեւորականը, Պէյրուք, 1987:

Նրանցից մեկը՝ հիշատակված իբրեւ Կառատան (առկա են նաեւ Կարաժ ու Գարաժ տարբերակները) Լեւոն, ասում է, որ եկել են կաթողիկոսից ստանալու գանձարանի բանալին: Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը մերժում է՝ ասելով, որ ինքը պատասխանատու է ողջ հայության առաջ եւ չի կարող այն հանձնել: Կարաժի Լեւոնը հարցնում է, թե որտեղ են պահվում Անահիտի ոսկեձուլ արձանը, վանքի գեները: Կաթողիկոսը չփոթվում է՝ չիմանալով ինչ պատասխանել: Այդ պահին ներխուժած խմբի անդամներից մեկը՝ Փիրուզ անունով մի կին, էլեկտրական հոսանքի լարով ուժեղին հարվածում է Հայոց հայրապետի գլխին. վերջինս անշարժանում է: Վկաները պնդում են, թե իբր հոսանքի լարով պարզապես ուզում էին վախեցնել կաթողիկոսին, սակայն, չափն անցնելով, սպանել են: Այս ոճրագործությունից հետո Փիրուզը, իբր սաստիկ վախեցած լինելով, մեկ ամիս հիվանդ պառկում է եւ զղջալով՝ բոլորին պատմում է պատահածը: Լուրը հասնում է նաեւ Թիֆլիսի հայոց հոգեւոր թեմի առաջնորդ Գեւորգ Չորեքչյանին. վերջինս անմիջապես նամակ է գրում Ստալինին եւ իրավիճակը ներկայացնելով՝ ավելացնում, որ այս բարբարոսական ոճիրը մեծ աղմուկ կառաջացնի սփյուռքահայության շրջանում: Որոշ ժամանակ անց Մոսկվայից հրահանգ է գալիս՝ դադարեցնել հետապնդումները հայ եկեղեցականների նկատմամբ, իսկ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի գործն անմիջապես փակել: Թորգոմ Վեհապետյանի ուսումնասիրությունից նաեւ պարզ է դառնում, որ Հայոց հայրապետի մարմինը երկու օր մնում է սենյակում, որից հետո զինվորները՝ հանցանքի հետքը կորցնելու համար, փորձում են կաթողիկոսին ինչ-որ հեռու տեղ թաղել, սակայն վանքի կույսերը ժամանակին հասնում եւ խանգարում են նրանց: Կույսերը հայրապետի մարմինը պատանքում եւ ամփոփում են Ս. Գայանե վանքի գերեզմանատանը: Երեք տարի անց՝ 1941 թ., կաթողիկոսական տեղապահ Գեւորգ Չորեքչյանի հրամանով, Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի աճյունն ամփոփում են Ս. Գայանե եկեղեցու գլխավոր դռանը կից, որի վրա կանգնեցնում են նաեւ գեղեցիկ շիրմաքար¹¹:

Ըստ Թորգոմ Վեհապետյանի՝ կաթողիկոսին սպանողը եղել է ոմն Փիրուզը, սպանության պատճառը Ս. Էջմիածնում պահվող գանձերի եւ գեների առկայությունն էր. Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը, ինչպես պնդում է Արսեն արքեպիսկոպոսը, թաղվել է ոչ թե հաջորդ օրը, այլ երկու օր հետո՝ առանց պատարագի եւ խիստ գաղտնի պայմաններում:

¹¹ Տե՛ս Թ. Վեհապետյան, նշլ. աշխ., էջ 29–37:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի մահվան վերաբերյալ իր վարկածն է ներկայացրել նաեւ Ստեփան Ստեփանյանցը (Ստեփան Կերտողը) «Հայ հոգեւորականութեան մասնակցութիւնը 20-րդ դարի պատերազմներին եւ Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին»¹² աշխատութեան մեջ. ըստ նրա՝ կաթողիկոսը խեղդամահ է արվել «Ձեկա»-ի ձեռքով՝ վանքում գաղտնի պահվող զենքերի պատճառով:

Դեռեւս ցարական կառավարութեան տարիներին՝ 1914 թ., Ս. Էջմիածինը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով ստացել էր սահմանափակ քանակութեամբ զենք՝ հայկական եկեղեցիները թուրք հրոսակներից պաշտպանելու համար¹³: Այդ տարիներին Երեւանի փոխթեմակալ Խորեն Մուրադբեկյանը գրառում է. «Ստացել եմ իմ անունով 120 Մելինխեր սիստեմի հրացան, 30.000 փամփուշտ, 250 բերդան սիստեմի հրացան՝ 25.000 փամփուշտներով»¹⁴: Ստ. Ստեփանյանցը նշում է նաեւ, որ Մայր Աթոռում զենքի առկայութեան մասին վկայող փաստաթղթեր են պահվում Հայաստանի ազգային անվտանգութեան արխիվում. վերջիններիս համաձայն՝ Մայր Աթոռում պահվող զենքի մասին տեղյակ էր ոչ միայն կաթողիկոսը, այլ նաեւ՝ եպիսկոպոսները:

1938 թ. մարտի 22-ին ձերբակալվում է Ծերուն Առաքելյանը, որը հաստատում է Վեհարանի նկուղում զենքի պահեստի առկայութիւնը¹⁵: Պետական անվտանգութեան աշխատակիցների առջեւ բարդ խնդիր է դրվում՝ առգրավել վանքապատկան զենքը, եւ այդ գաղտնիքն ընդմիջտ մոռացութեան տալու համար 1938 թ. ապրիլի 5-ի՝ լույս 6-ի գիշերը Վեհարանի իր ննջասենյակում, ըստ Ստեփան Ստեփանյանցի, չեկիստները խեղդամահ են անում Հայոց կաթողիկոսին¹⁶:

Ստեփան Ստեփանյանցն իր մյուս՝ «Հայ Առաքելական Եկեղեցին ստալինյան բռնապետութեան օրոք» աշխատութեան մեջ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի մահվան առնչութեամբ հիշատակում է կաթողիկոսին ծառայող Գեղամ Կլեկչյանի անունը՝ որպէս վկայի, որ ծագումով Նոր Բայազետից էր: Գեղամ Կլեկչյանի հավաստմամբ՝ Փիրուզ անունով մի կին ու «Ձեկա»-ի այլ աշխատակիցներ իրեն եւ վանքի հոգեւորականներից ոմանց կարգադրել էին հեռու մնալ Հայոց հայրապետից:

¹² Տե՛ս Ստ. Ստեփանյանց, Հայ հոգեւորականության մասնակցությունը 20-րդ դարի պատերազմներին եւ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երեւան, 1999:

¹³ Տե՛ս անդ, էջ 33:

¹⁴ Անդ:

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 35–36:

¹⁶ Տե՛ս անդ, էջ 36:

Ըստ բերված վկայություն՝ կաթողիկոսի մահվան լուրը Գեղամ Կլեկչյանն ստանում է, երբ արդեն գտնվում էր Երեւանում: Վերջինս անմիջապես գալիս է Ս. Էջմիածին, մտնում Հայոց հայրապետի ննջարան եւ նրան տեսնում է անկողնում՝ մեռած:

Գեղամ Կլեկչյանը պատմում է, որ երբ անցնում էր մեծ դահլիճով, աչքով են ընկնում կտրտված էլեկտրական լարեր, որոնք իրեն շատ են զարմացնում:

Դագաղ դնելուց առաջ հայրապետին լողացնելիս Գեղամ Կլեկչյանը նկատում է, որ նրա դեմքը կապտած է, իսկ պարանոցին երկարավուն շերտերով կապտած գծեր կան՝ արյան մանր բծերով: Այդ նույն օրը Ս. Էջմիածին է գալիս կաթողիկոսի անձնական բժիշկ Հայկ Եղիազարյանը: Բժիշկը, զննելով հայրապետի մարմինը, հայտարարում է. «Կասկած չկայ՝ կաթողիկոսին խեղդել են»¹⁷:

Կաթողիկոսի մահվան առնչությամբ Երեւանից ժամանում են դիագնոստիկ բժիշկներ՝ Եղիշե Շեկ-Հովսեփյանի գլխավորությամբ: Պատահական չէր, որ Ս. Էջմիածին էր եկել հատկապես Եղիշե Շեկ-Հովսեփյանը: Նա բուլղեւիկներին նվիրված մարդ էր¹⁸, Երեւանի բժշկական համալսարանում աշխատում էր դատաբժշկական ամբիոնի վարիչ եւ պատրաստ էր ըստ պահանջի ներկայացնել ցանկացած եզրակացություն:

Ինչ վերաբերում է Փիրուզ Նահապետյանին, նա եկել էր Արեւմտյան Հայաստանի Վան գավառի Մոկս գյուղից: 1923 թ. Ս. Էջմիածնի երգչախմբի երգչուհիներից էր, իսկ 1930-ականներին Վաղարշապատում պահեստապետ էր: Կաթողիկոսի սպանությունից հետո նրա բախտն անակնկալ փայլում է, հետագայում զբաղեցնում է գյուղղկոպի եւ շրջկոմի նախագահների պաշտոնները եւ այլն¹⁹:

Ստեփան Ստեփանյանցի ուսումնասիրություններից պարզ է դառնում, որ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանին խեղդամահ են արել, եւ բացի այդ՝ կարծես թե հաստատվում են Արսեն արքեպիսկոպոսի զեկուցագրի ու նամակի որոշ փաստեր՝ կապված կաթողիկոսի դիագնոստիկայի եւ թաղման արարողության հետ:

Կաթողիկոսի մահվան հաջորդ օրը պետական անվտանգության մարմինների ներկայացուցիչներն առգրավում են վանքապատկան զենքն

¹⁷ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցւո պատմութեան», գիրք Բ., էջ 580:

¹⁸ Տե՛ս անդ:

¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 580–581:

ու գանձարանի նմուշները²⁰: Իսկ 1938 թ. հունիսի սկզբներին Հայաստանի կոմկուսի 11-րդ համագումարում Խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Վ. Խվորոստյանն ասում է, թե Հայոց հայրապետը սրտի կաթվածից մահացավ, քանի որ տեսավ իր կյանքի եւ կաթողիկոսության վերջը: Համագումարում նշվեց, որ վանքից առգրավվել են 2.5 կգ ոսկի, 15 փութ արծաթ եւ բազում թանկարժեք քարեր: Զեկուցման մեջ նշվում էր նաեւ, որ գանձերը պահված են եղել 2.5 մ խորությամբ հորում, որ ծածկված էր շաղախով, եւ վրան սուրբ գրքեր էին շարված: Համագումարում, սակայն, զենքի առկայության եւ ապստամբության մասին ոչինչ չի ասվում²¹:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի մահվան պատճառների խնդրով զբաղվել է նաեւ Արմենակ Մանուկյանը²²: Նա նշում է, որ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը ստալինյան բռնաճնշումների զոհերից է: Արմենակ Մանուկյանն ասվածի վկայություն է համարում Հայոց կաթողիկոսի եղբոր՝ Լեւոն Մուրադբեկյանի գործում առկա նյութերը²³, որոնցից պարզ է դառնում, որ չեկիստների հիմնական նպատակն է եղել զրպարտող փաստեր հավաքել հայրապետի վերաբերյալ. ի մասնավորի՝ արդյո՞ք նա համագործակցել է դաշնակցականների կամ Սփյուռքի հայ համայնքների հետ եւ այլն: Սակայն ինչպես նրա եղբոր՝ Լեւոն Մուրադբեկյանի, այնպես եւ հոգեւորականների հարցաքննություններից²⁴ հստակ երեւում է, որ նրանցից որեւէ մեկը վարկաբեկող, զրպարտող փաստ չի նշել Հայոց կաթողիկոսի մասին: Այդ տարիներին բռնադատված Բազրատ արքեպիսկոպոսին, Թադե, Իսահակ եւ Արտակ եպիսկոպոսներին վերաբերող փաստաթղթերի ուսումնասիրությանը պարզվում է, որ հարցաքննությունների ամսաթվերի մեջ անհամապատասխանություններ են առկա. վերջին հարցաքննության օրը գրանցված է առաջին հարցաքննության օրվանից առաջ, եւ ակներեւ է, որ բոլոր գործողությունները կատարվել են ներքին հրամանով՝ իրականությունը հարազատներից եւ հանրությունից թաքցնելու համար²⁵:

²⁰ Տե՛ս Մտ. Մտեփանյաց, Հայ հոգեւորականության մասնակցությունը 20-րդ դարի պատերազմներին եւ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, էջ 36:

²¹ Տե՛ս անդ:

²² Տե՛ս Ա. Մանուկյան, Բաղաբախյալ բռնաճնշումները 1920–1953-ական թթ., Երևան, 1999. նաեւ՝ «Հայ Առաքելական Եկեղեցու բռնադատված հոգեւորականները 1930–1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի)», Երևան, 1997:

²³ Տե՛ս անդ, էջ 45–49:

²⁴ Տե՛ս անդ, էջ 50–99:

²⁵ Անդ, էջ 49:

Արմենակ Մանուկյանն իր աշխատությունյան մեջ բերում է ուշագրավ փաստեր եւ դրանցից բխեցնում իր հետեւությունները: Արձանագրելով, որ, օրինակ, գլխավոր ականատես համարվող Գեղամ Կլեկչյանը խորեն Ա. Մուրադբեկյանի մահից մեկ շաբաթ առաջ՝ 1938 թ. մարտի 29-ին, ձերբակալված էր եւ գտնվում էր կալանավայրում²⁶, Արմենակ Մանուկյանը եզրակացնում է, որ կաթողիկոսի դիակի զննության վերաբերյալ Գեղամ Կլեկչյանի վկայությունն անհիմն է:

Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի մահվանն անդրադարձել է նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա. Պալճյանը: 1951 թ., երբ ապագա Հայրապետը Ս. Էջմիածին է այցելել, ժամանակի կաթողիկոս Գեւորգ Զ. Զորեքչյանը (1945–1954 թթ.) նրան պատմել է, որ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի մահվանից առաջ ինքը Հայրապետի նամակը տարել է Թիֆլիս՝ Լավրենտի Բերիային հանձնելու: Նամակի նյութը պարզ էր. դադարեցնել Հայ հոգեւորականության հետապնդումները: Երբ նա վերադարձել է Թիֆլիսից, Խորեն Ա. Մուրադբեկյանն արդեն մահացել էր, վախճված ոչ ոք չէր մնացել, կաթողիկոսին թաղել էին ծածուկ՝ առանց պատշաճ ծեսի: Գեւորգ Զ. Զորեքչյանի խոսքերով՝ Հայոց Հայրապետի մահվան մեջ մեղավոր էր ԽՍՀՄ-ի տարածքում, սակայն կաթողիկոսի մահվանից մի քանի ամիս անց, անհասկանալի պատճառներով, ԽՍՀՄ-ում եւս ձերբակալվում եւ գնդակահարվում է: Սակայն այն հարցին, թե ինչից է մահացել Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը, Գեւորգ Զ. Զորեքչյանը հստակ պատասխան չունի²⁷:

Վազգեն Ա. Պալճյանը նաեւ հավելում է, որ 1955 թ. աշնանը՝ իր կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, աշխատանքի է ընդունում Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի նախկին շաթիր²⁸ Գեղամ Կլեկչյանին, որ նոր էր վերադարձել աքսորից: Գեղամ Կլեկչյանը պատմում է Վազգեն Ա.-ին, որ Խորեն Ա. Մուրադբեկյանի սպանության օրերին ինքը ձերբակալված է եղել, չափաքանակ լուրը լսել է բանտում եւ տեղեկացել, որ կաթողիկոսի մահվան մեջ մեղադրում են ոմն Լեւոնի, որ կառուտան աշխատող է²⁹:

Վազգեն Ա. Պալճյանը բերում է եւս մեկ վկայություն. 1966–1967 թթ. ինքն Արզնիում պատահաբար հանդիպել է Էջմիածնի նախկին ռայկոմի քարտուղարին, ով պատմել է, որ իր պաշտոնավարման ընթացքում, անհանգստացած Էջմիածնում կատարվող անցուդարձերից,

²⁶ Տե՛ս Ա. Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները..., էջ 122:

²⁷ Տե՛ս Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

²⁸ Շաթիր՝ գավազանակիր, Վեհարանի շենքի եւ բակի պահապան:

²⁹ Տե՛ս Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

Հանդիպել է Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի³⁰ հետ եւ խնդրել միջոցներ ձեռք առնել տիրող ծանր կացությունը վերացնելու համար: Գրիգոր Հարությունյանը նրա խնդրանքին պատասխանել է հետեւյալ կերպ. «Սիրելիս, ես էլ եմ լսել այդ բոլորի մասին, բայց անգոր եմ որեւէ ձեռով փրկելու կացությունը. ես էլ չգիտեմ, թե վաղը այս աթոռին կլինեմ, թե ոչ»: Էջմիածնի նախկին ռայկոմի քարտուղարը շարունակելով խոսքը նշել է, որ Կաթողիկոսի մահը տեղի է ունեցել անձամբ Բերիայի սեւ ձեռքով³¹:

Այսպիսով, եթե համեմատենք բոլոր վարկածները եւ տեսակետները, միանշանակ հանգում ենք այն եզրակացության, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյանը զոհերից է ստալինյան բիրտ քաղաքականության, որի թիրախներից էր առհասարակ Հայոց Եկեղեցին: Այս իրողությունն է փաստում 1938 թ. օգոստոսի 4-ի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության նիստի արձանագրությունը (քանի որ նիստը հույժ գաղտնի է եղել, հետեւաբար համարակալում չունի. արխիվային փաստաթղթերում նույնպես նիստի համարակալումը բացակայում է), ուր մասնավորապես ասվում է. «Հաշուի առնելով, որ եղած նիւթերը մերկացնում են Կաթողիկոսութեան ակտիւ պայքարը խորհրդային իշխանութեան դէմ, փակել էջմիածին վանքը՝ այն վերածելով թանգարանի, նոր կաթողիկոսի ընտրութիւն չանցկացնել եւ լիկուլիդացնել հայ հոգեւորական կենտրոն Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը»³²:

РЕЗЮМЕ

80 лет назад, в ночь с 5 на 6 апреля 1938 года скончался Католикос Всех Армян Хорен I Мурадбекян. В истории Армянской Церкви трудно вспомнить более загадочную смерть, чем кончина Католикоса Хорена I. По официальной версии причиной смерти Его Святейшества был сердечный приступ. Однако, согласно исследованиям, в историографии существует иная версия. Таинственную смерть исследовали Степан Степанянц, Арменак Манукян и Торгом Вегапетян. Все единогласно пришли к заключению, что это была насильственная смерть, организованная советским правительством. В конце 1930-х годов давление на Армянскую Церковь и Первопрестольный Святой

³⁰ 1937–1953 թվականներին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար:

³¹ Տե՛ս Գ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 142:

³² «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Բ., էջ 571–572:

Эчмиадзин усилилось. В 1938 году, 4 августа, спустя 4 месяца после «неожиданной» кончины Патриарха заседание бюро ЦК Компартии Армении постановило усилить антицерковную борьбу и упразднить духовный центр армянского народа: «Принимая во внимание, что имеющиеся материалы изобличают католикосат Эчмиадзина в активной борьбе против Советской власти и армянского народа, закрыть Эчмиадзинский монастырь и превратить его в музей, не избирать нового католикоса и упразднить центр армянского духовенства — католикосат Эчмиадзина».

SUMMARY

Catholicos of All Armenians Khoren I Muradbekyan died 80 years ago, on April 6 1938. In the history of the Armenian Church, it is difficult to recall such a mysterious death as that of Patriarch Khoren.

According to the official version, the cause of the Catholicos' death was a heart attack. However, researches in historiography assert another version.

The mysterious death of the Catholicos was studied by S. Stepanyants, Armenak Manukyan, Torgom Vehapetyan, who unanimously concluded that the death of the Catholicos had been a consequence of violence organized by the Soviet government.

In the late 1930s, the pressure on the Armenian Church and the Holy See of Etchmiadzin grew more and more. On August 4, 1938, four months after the “unexpected” death of the Patriarch, the meeting of the bureau of the Central Committee of the Communist Party of Armenia decided to intensify the anti-clerical struggle and abolish the spiritual center of the Armenian nation: “Close the Monastery of Etchmiadzin, turning it into a museum, do not elect a new Catholicos and eliminate the Catholicosate of Etchmiadzin as the center of the Armenian clergy taking into account the fact that these materials exposed the active struggle of the Catholicosate of Etchmiadzin against the Soviet government and against the Armenian people”.

